

A SZOCIALISTA KIS ORSZÁGOK GAZDASÁGFILOZÓFIÁJA

Gledišta, časopis za društvenu kritiku i teoriju, Beograd; 11—12, novembar—decembar 1971., godina XIII.

A kis országok minden eddigi tapasztalata azt bizonyítja, hogy gazdasági és társadalmi fejlődésük számos problémája egészen más megvilágításban jelentkezik, intenzitása és időtartama is más, s a legkedvezőbb fejlesztési stratégia megválasztásakor is másfajta prioritásokat és kritériumokat kell alkalmazni, mint a nagy országok esetében. Erről a széles területről ezúttal csak egyes kérdéseket vehetünk közelebbről szemügyre, azokat, amelyek jellegüknél fogva beletartoznak a szocialista társadalmi berendezésű kis országok gazdaság-filozófiájába.

I. A MONOPÓLIUM ELTERJEDÉSÉNEK VESZÉLYE

A kis országoknak, természetesen, igen magas fokú limitálniuk kell a gazdasági fejlesztés majd minden tényezőjét. Épp ezért, amint valaki viszonylag nagyobb mennyiségű ilyen tényező birtokába jut, gyakorlatilag monopóliumhelyzetbe kerül, s ezzel nem csupán gazdasági, hanem más formájú társadalmi kiváltságokra is szert tesz. A kis országokban számos vállalat monopóliumát igen sok esetben totálisnak mondhatjuk. Ilyen eset áll elő mindenkor, amikor egy bizonyos terméket mindössze egyetlen vállalat állít elő.

Túlságosan is leegyszerűsítünk azonban a veszélyt, ha a kis országok monopóliumjelenségeit csupán a nagy gazdasági rendszerek keretében, és különösképpen ha csak az anyagi termelés területén figyeljük meg. A monopóliumok ezekben az országokban sokkal nagyobb kiterjedésűek, átszövik a társadalom minden részét, a tevékenységek minden ágazatát, s állandóan veszélyeztetik a gyorsabb társadalmi fejlődés folyamatát. Ez a veszély egyre nyilvánvalóbbá válik, s megköveteli a monopólium minden formájának mélyreható vizsgálatát, hogy megtalálhassuk ellenszerét.

Sajnálattal állapíthatjuk meg, hogy az eddigiek során a kis országok általában kevés figyelmet fordítottak a különféle monopóliumok által teremtett tényleges veszélyek meghatározására, és azoknak a módszereknek a kidolgozására, melyekkel enyhíteni lehetne ezeket a veszélyeket. A szocialista gyakorlatban eddig jószerivel csak azokat a monopóliumfajtákat respektálták, amelyek az országok nagyságától függetlenül mindenütt létrejöhetnek. Ennek megfelelően csak a természeti adottságok kihasználását terhelték meg járadékokkal, s csupán a hazai piacon monopóliumhelyzetet élvező vállalatok extranyereségét vámozták meg adókkal. Gyakorlatilag ezzel ki is merült a monopóliumok elleni harc fegyvertára. Hosszú időnek kellett eltelnie, míg a szocialista kis országok rájöttek, hogy társadalmukban nem ezek az egyedüli formái a monopóliumnak, s még kevésbé ezek a legveszélyesebbek.

A szocialista demokrácia gyorsabb gazdasági fejlődését legfőképpen az veszélyezteti, s ez egyúttal a monopólium legártalmasabb formája, ha az emberek egy bizonyos csoportjának monopóliuma lehet a legjelentősebb információkra és a stratégiai jellegű gazdasági határozatok meghozatalára, de mindezekelőtt a gazdasági fejlődés stratégiájának megválasztására. A monopóliumnak ez a két formája voltaképpen egyre nagyobb teret hódít ma már az egész világon, de a legerőteljesebben épp a szocialista országokban nyilvánulhat meg. Ha a párt- és az államapparátus egyszer már kisajátítja magának a közvetlen döntéshozatal jogát (ami különben elkerülhetetlen a szocialista forradalom idején és az utána következő néhány évben), akkor a gyakorlat nagyon nehezen változik meg a döntéshozatal demokratizálódása irányában. Hazánkban számos döntés meghozatalának jogát közvetlenül a vállalatokra ruháztuk át, s ez nem más, mint kísérlet az állam- és pártapparátus döntéshozatali monopóliumának szétrombolására. A gyakorlat azonban azt mutatja Jugoszláviában, hogy ez sokkal nehezebb és összetettebb feladat, mint ahogy eleinte feltételezhettük volna. A döntéshozatali monopólium és az értesülési monopólium egyidejű szétzúzása ugyanis — ami egységes egészet kell hogy képezzen — megköveteli nemcsak a gazdaság, hanem az egész társadalom újjászervezését, szükségessé teszi sok intézmény megváltoztatását, a gazdaságirányításban és a továbbfejlődés irányának kijelölésében elkerülhetetlenné válik egyes módszerek módosítása, egyezőval a rendszer keretében új típusú kapcsolatokat kell létrehozni a részemek között. Ezenkívül a vállalatok döntéshozatali joggal való felruházása a kis országokban néha még ártalmasabb monopóliumhelyzetet rejtethet magában, mint amilyen a legmagasabb rangú állami és pártvezetők monopóliuma volt. Gondolunk itt elsősorban azokra az önállóan meghozott határozatokra, amelyek a jövedelemelosztásra és az új investíciók méreteire és struktúrájára vonatkoznak azokban a nagyvállalatokban, amelyeknek kivételes hatásuk van az egész ország gazdasági előrehaladására. Első pillantásra rendkívül demokratikusnak és szocialista-jellegűnek tetszhet, hogy egy munkaközösség, mint amilyen pl. a Bóri Kombinát, amely világméretekben is számottevő mennyiségű rezet állít elő, vagy a kragujeváci gépkocsigyár, a rijekai hajóépítő vállalat munkaközössége stb., önállóan dönt a felhalmozás fokának megállapításáról, az új beruházások méreteiről és műszaki színvonaláról, e döntések következményei azonban túlságosan is szélsőséges hatásúak lehetnek az egész jugoszláv gazdasági életre, semmint hogy kizárólagosan rájuk lehetne bízni. Épp ezért a döntéshozatal legkedvezőbb szintje rendkívül érzékeny kérdése a szocialista kis országoknak, amelyek szét akarják feszíteni a legfelsőbb állami és párttestületek döntéshozatali monopóliumát, de úgy, hogy ne hozzanak létre újabb monopóliumokat olyan szinten, ahonnan nem lehet betekinteni az egész gazdaságra és társadalomra kiható következményeket.

Noha első pillantásra ellentmondásosnak tűnik, Jugoszlávia gyakorlatában azt is észre lehet venni, hogy a döntéshozatali monopóliumot sokkal könnyebb felszámolni, mint az értesülésekre kiterjedő monopóliumot. Ez a másik ugyanis a kellelténél sokkal gyakrabban rejtőzik el az „államtitok” neve mögött. Így jutottunk el abba a helyzetbe, hogy ez a visszaható tényező, az értesültség csak nagyon lassan és szaggatottan kapcsolódik egybe a döntéshozatallal, a kísérő negatív jelenségek viszont igen számosak, mivel a gazdaságnak ez a legfontosabb visszaható tényezője nem befolyásolja kellőképpen a döntéseket. Ilyenformán tehát a döntéshozatal átruházása az információk felhasználásának egyidejű decentralizálása nélkül — ami Jugoszláviában történik — nemcsak hogy fogyatékos, és nem csupán a gazdaságfunkciók egész rendszerének hatékonyságát csökkenti, de egyúttal a legfőbb célhoz, a hatalmi góccok tényleges felszámolásához sem vezet el, pedig a munkásönigazgatás elsősorban épp ezek ellen irányul. A hatalmi góccok szilárd talajon állnak akkor is, ha csak a legfontosabb értesülések monopóliumát tartják is a kezükben, hiszen a modern világ tapasztalatai egyértelműen igazolják, hogy ez a monopólium sokkal nagyobb hatalmat biztosít, mint bármely másik. Korunk gazdaságában a hatalmi góccok már nem csupán a tőkét tartják a kezükben, hanem az értesülésekkel is szabadon rendelkeznek, s ennek a második monopóliumnak mind nagyobbra nő a jelentősége.

A másik monopólium, ami minden szocialista országban megtalálható, de különösen a kis országokban válik rendkívül erőteljessé, a meghatározott munkahelyekre, a gazdaság és a társadalom meghatározott posztjaira kiterjedő

monopólium. Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy a szocializmus rendszere még nem találta meg a maga módszerét a káderek megválasztására. Még nem dolgozta ki sajátos típusú káderpolitikáját. Amíg azonban a nagyobb szocialista országokban ez a hiányosság legfőképpen a káderek nem megfelelő beosztásában nyilvánul meg, addig a kis országokban, a jelentősebb munkahelyek korlátozott száma miatt igen erőteljes monopólium formájában jut kifejezésre. A lehetőség korlátozottsága, hogy valaki jó munkahelyre kerüljön, hogy minden képességét és tudását maradéktalanul kipróbálhassa, s hogy a tehetségesebbek gyorsabban törjenek utat rátermettségük kibontakoztatásához olyan nagyfokú, hogy ezt a nagy országok feltételei között szinte meg sem lehet érteni. A kis országok lakosai azonban, de különösen a magas képzettségű káderek nagyon is átérzik, hogy milyen szűk korlátok között mozognak. Ebből eredően a szakemberek mobilitása nagyon alacsony szintű. A kis fokú mobilitás miatt viszont csak ritkán történhet meg, hogy a legfontosabb munkahelyekre a legjobb kádereket választják meg.

Az általános limitáltság igen elterjedté teszi a monopóliumokat; a mindent átfogó monopóliumok viszont nagymértékben csökkentik a gazdasági és a társadalmi fejlesztés minden tényezőjének mobilitását, de legfőképpen a szakértők mobilitását.

Nem állítható, hogy a kis országok sokat tettek az általános monopóliumtörések enyhítése érdekében. Már-már az a benyomás szerezhető, hogy nincsenek is tisztában annak minden veszélyével, amikor kidolgozzák a gazdaság és a társadalom fejlesztésének politikáját, s még inkább amikor meghatározzák a további változásokat a gazdaság működésének rendszerében.

II. A KONFLIKTUSOK EREJE A KIS ORSZÁGOKBAN

A rendelkezésre álló szűkös anyagi eszközök folytán, vagyis mivel korlátozottak a lehetőségek a különböző ágazatokba és területekre történő, különféle célú egyidejű beruházásokra, a nagy országokkal szemben a kis országokban mindig erőteljesebben jutnak kifejezésre a konfliktusos helyzetek, s ezért a konfliktusok enyhítésének követelménye is nagyobb, amit csak megfelelő hatóeszközökkel lehet biztosítani.

Amikor a kis országok specifikus konfliktusairól beszélünk, akkor elsődlegesen nem azokra az általános érvényű ellentétekre gondolunk, mint amilyen a falu és a város, a piac és a terv, a fejlett és a fejletlen vidék, a rövid és a hosszú határidő (a nemzedékek egymáshoz való viszonyának területén) és más hasonlók ellentéte, noha természetesen ezek is igen jelentősek. A szocialista kis országok gazdaságfilozófiai fejlődését megközelítve elsősorban azokat a konfliktusokat tartjuk szem előtt, melyeknek hatóereje és kifejezési formája attól függ, hogy általában hogyan tekintünk mi arra a társadalomra, amelyet építünk. Azokra a konfliktusos helyzetekre gondolunk tehát, amelyeket a következő viszonypárok válthatnak ki: 1. racionalizmus és humanizmus, 2. egyéni érdekelttség és szolidaritás, 3. elsőbbség és egyenlőség, 4. polarizáltság és egyenletesség. Ezek azok az ellentétek, melyeknek optimális viszonyára a kis országokban nagyon kicsi a lehetőség. Túlságosan szűk a manőverezési terület ahhoz, hogy elérhessék az optimumot. Ezenfelül: ami a nagy országokban már optimum lenne, a kis országokban még nem az. Itt sajátos optimumra van szükség, azaz valami olyan megoldás kell, ami képes feloldani a konfliktusokat.

Már Marx is arra a meggyőződésre jutott, hogy egy rendszer annál jobb a másikkal, mennél magasabb fokú racionalitást ér el saját fejlődésének megválasztásában, kitűzött céljainak megvalósításában, s mennél kevesebb anyagi eszköz és munkaerő befektetésével sikerül saját szükségleteit kielégítenie. A szocializmusnak, amely a társadalmi tulajdonba vett termelőeszközök rendszerén alapszik, szintén minden oka, sőt a lehetőségei is megvannak rá, hogy magas szintű racionalitásra törekedjen. Igazi racionalizmust a kapitalizmus csupán a gazdasági és a társadalmi élet bizonyos területein, s csak a saját fennmaradását biztosító határok között érhet el, míg ezzel szemben a szocializmusnak kötelessége lenne ezt az emberi ténykedés minden területére, a gazdasági és a társadalmi fejlődés minden tényezőjére kiterjeszteni. A szocializmusnak semminemű oka sincs arra, hogy ne törekedjen maximális hatásokra a társa-

dalmi eszközök kihasználásában és az emberi munkaerő hatékonyságában, illetve az összes társadalmi igények kielégítésében.

A szocializmusnak azonban ugyanakkor humanusabbnak is kell lennie, mint az előző rendszereknek, amelyet túl akar haladni. Ebből származik számos probléma. Össze kell egyeztetnie sok mindent, ami nehezen összeegyeztethető. Ki kell békítenie a racionalizmust a humanizmussal, noha jól tudjuk, hogy a gazdaságilag racionális társadalmi döntések rendkívül embertelenek lehetnek, a magas fokú humanizmus viszont nagyon messze eshet a gazdasági ésszerűségtől. Bármilyen példát veszünk is elő — a lakosság legszélesebb rétegeinek iskoláztatása, vagy annak lehetővé tétele, hogy mindenki munkahelyhez jusson, méghozzá képességeinek és képzettségének megfelelő munkahelyhez stb. — hamar meggyőződhetünk róla, hogy a leghumanusabb megoldás magától értetődően nem a legracionálisabb is egyben az adott társadalom szempontjából.

Ismeretes például, hogy milyen ellenállásba ütközik a szocialista országokban az ún. elszámolási árak bevezetése a közös fogyasztás területén (iskoláztatási árak a közoktatásban, gyógykezelési díjak az egészségvédelemben stb.), amire nagyon sokan úgy tekintenek, hogy egyesek „kommercializálni” akarják azt az emberi ténykedést is, aminek pedig természeténél fogva a leghumanusabbnak, minden számíttatástól mentesnek kellene lennie. És ezek a megjegyzések nem is egészen alaptalanok, hiszen az is nyilvánvaló, hogy az ilyenfajta szolgáltatásokra előírt szigorú társadalmi normatívák és az „elszámolási árak” megfelelő szabályozása nélkül aligha lehetne elkerülni a „kommercializálódás” negatív következményeit.

Ugyanez a helyzet a lakásépítkezéssel és azzal a problémával is, hogy vajon a szocialista társadalomnak kötelessége-e mindenkinek lakást biztosítani, vagy ebben részt kell vállalnia egyénileg is mindenkinek, aki dolgozik, s hogy hozzá kell-e járulnia minden lakónak az amortizációs költségekhez és a lakáskarbantartáshoz is az úgynevezett gazdasági lakbérek útján.

Akárcsak a racionalizmus és humanizmus viszonypár esetében, nincs érdekazonosság az egyéni érdekelttség és a szolidaritás esetében sem. Ez utóbbiak egymáshoz való viszonya a legszemléletesebben abban az arányban tükröződik, ami a nemzeti jövedelemnek a személyi jövedelmekre, valamint a közös igények kielégítését szolgáló pénzalapokra eső két része között fennáll. Mennél több pénzt választunk le a nemzeti jövedelemből a személyi fogyasztásra, annál inkább megvan a lehetőség a foglalkoztatottak anyagi ösztönzésére, de arra is, hogy a keresetek tekintetében megnövekedjenek a különbségek. A túl nagy személyi fogyasztással tehát, de különösen a személyi jövedelmek korlátlan differenciálódásával igen komolyan megingathatjuk a szocializmus egyik pilléréit, a társadalmi szolidaritás rendszerét.

Mindkét említett konfliktusos viszonypár esetében roppant összetett gazdaságpolitikai intézkedésekre, a szorosan összefüggő gazdasági összetevők szerteágazó rendszerére van szükség ahhoz, hogy az ellentéteket optimális határok közé szorítsuk. Ez minden országra érvényes, nagyságtól függetlenül. A szocialista kis országoknak azonban ezen a téren is megvannak a saját külön gondjaik. Hogy magas fokú racionalitást érjen el, s hogy ezzel ne veszélyeztesse a szocialista humanizmust, a kis országnak az „elszámolási árak” igen differenciált rendszerét kell kiépítenie az egészségvédelem, az iskoláztatás és más hasonlók területén. A polgárok hozzájárulását nem csupán anyagi lehetőségtől, hanem az egész társadalom helyzetétől kell függővé tenni. Vagyis a munkaeredmények iránti egyéni érdekelttség biztosítása érdekében a személyi jövedelmeket differenciálni kell, de el kell érni a társadalmi szolidaritás kellő színvonalát is. Ehhez igen összetett munka szerinti elosztási rendszert kell kiépíteni, s a polgárok közös fogyasztásának struktúráját is igen gondosan kell meghatározni. A nagy országokban mind a jövedelem magassága, mind pedig a közfogyasztási igények tekintetében az azonos kategóriába eső személyek száma igen tekintélyes. Ezek a kategóriák ennél fogva könnyen kimutathatók és osztályozhatók, s velük szemben könnyebb a megfelelő kritériumok kidolgozása. A nagy országok ehhez hasonlóan számottevőbb eszközöket fordíthatnak a közfogyasztás céljaira, és kellő számú szakembert helyezhetnek el a szolgálatokban. A kis országokban ugyanolyan kategóriákra oszlik a lakosság, mint a nagy országokban, de egyes kategóriákban a polgárok száma néha olyannyira elenyésző, hogy első pillantásra az össztársadalmon belül szinte

minden ember önálló problémát képez, minden eset eltérő, minélfogva a törvényes előírások sohasem eléggé általános érvényűek, a közszolgáltatokban foglalkoztatott káderek száma sohasem kielégítő. Az emberekről való fogyasztókos gondoskodás miatti tiltakozások az egyéni példák szövevényeivel állandó lélektani nyomást gyakorolnak a társadalomra. Ezek a példák egyrészt a mértéktelen pazarlást, másrészt az embertelenséget szemléltetik; hol azt kívánják bebizonyítani, hogy a szocializmusban nem becsülik a szakembereket, hol pedig azt, hogy a nagy fizetéskülönbségekkel megbolygatják a társadalmi szolidaritást.

Egyszóval a „kritikus tömeg” jelenvalóságának hiánya, ami az anyagi eszközökkel és a gazdasági fejlődéshez szükséges káderekkel való rendelkezés területén jut kifejezésre, a társadalmi ténykedés minden területén az anyagi eszközökkel és káderekkel való rendelkezésben nyilvánul meg. Sőt nincs meg a „kritikus tömeg” az összalakosság tekintetében sem, minélfogva az alapvető szociális kategóriák nem eléggé világosan különülnek el a különféle átmeneti és elhajlásos rétegektől. Épp ezért a kis országokban sokkal nehezebb optimálissá tenni a konfliktusokat a racionalizmus és humanizmus, az egyéni érdekelttség és a szolidaritás elve között, mint a nagy országok esetében. Ezzel magyarázhatók a társadalmi fejlődés gyakorlati irányításában azok a gyakori végtelenségek is, amelyek elsősorban szintén a kis országokra jellemzők.

A másik két említett viszony — az elsőbbség és egyenlőség, valamint a polarizáltság és egyenletesség — épp olyan ellentéteket vált ki, mint az előbbi kettő. A kis ország például gazdasági fejlődésében szigorú szelektálásra kényszerül. Rendkívül következetesen kell megválogatnia azokat az ágazatokat, amelyekben specializálódhat. Prioritási törekvései elsősorban az elsőbbségi jogokat nem élvező gazdasági ágazatokkal szemben nyilvánulnak meg. Ha azonban egyes ágazatokban túlzott a favorizálás, abból igen káros következmények származhatnak az egész országra. Ismeretes például, hogy a termelés túlzott specializálása, és ebből eredően egyes természeti adottságok és a munkaerő mellőzése (különösen, ha a munkaerő jelentős tömeget képvisel) igen komoly lemaradást idézhet elő az ország fejlődésében, sőt mélyreható szociális zavarokat is okozhat.

Ugyanez a helyzet a polarizáltsággal és az egyenletességgel is. A kis országnak figyelembe kell vennie, hogy melyik ágazatot vagy területet lehet a többinél gyorsabban fejleszteni, vagyis hogy hol a legoptimálisabb a különbözőség a fejlődés fokában. Ha azután egyes ágazatok vagy vidékek viszonylagos fejlődése csak árnyalatilag is eltér a dinamikus egyenletesség kívánalmaitól, a kis ország általános gazdasági előrehaladásában máris igen számottevőek a káros következmények.

III. A FIX CÉLOK MEGHATÁROZÁSA

A fix célokat minden országban, minden társadalmi rendszerben és a fejlődés minden szintjén igen világosan kell meghatározni. Előzetes tisztázásuk elmaradhatatlan, amikor a gazdaságfejlesztés általános stratégiáját kívánjuk kidolgozni és elfogadni. Ezeket a célokat teljes egészében bele kell foglalnunk az adott ország társadalmi fejlődésének tervébe.

Sohasem könnyű azonban kimondani, hogy egy szocialista országban mit tekinthetünk fix célnak, amit teljes egészében meg akarunk valósítani. Ha az egyes országok alkotmányait, vagy a legrangosabb állami és pártszervek programnyilatkozatait vesszük alapul, mindjárt kiderül, hogy ezek a fix célok igen számosak, különösen a közös fogyasztás szabályozása terén. A közös fogyasztás fix céljait egyébként is joggal tekintjük elsőleges különbségnek a kapitalizmus és a szocializmus polgárainak helyzetében. Itt vetődik fel a jól ismert dilemma, hogy mi mindent kell már eleve biztosítani egy szocialista ország polgárának. Amikor erről határozunk, néha a kapitalizmussal szemben fennálló különbséget helyezük előtérbe, más esetekben viszont a polgárok társadalmi szolidaritásának erősítését tartjuk a legfontosabbnak. A szocialista országok eddigi gyakorlata mindenestre azt mutatja, hogy a társadalmi szolidaritás erősítése épp a lakosság közös fogyasztása terén világosan körülírt fix célok által érhető el.

A tapasztalat mégis azt mutatja, hogy programszerűen mindig több fix célt határozunk meg, mint amennyi valóban megvalósítható. Ez részint annak a következménye, hogy gyorsabban szeretnénk győzelemre vinni az alapvető eszméket, gyorsabban szeretnénk felmutatni a különbségeket a kapitalizmussal szemben, de következménye ez annak is, hogy néha túlzásokat viszünk be a politikai programokba, melyeknek végrehajtásáért nem érzünk elég erkölcsi felelősséget. Igaz, a fix célok jó eszközei annak, hogy a polgárok lelkesedéssel viszonyuljanak a meghatározott társadalmi rendszer felé, s hogy kellő igyekezettel dolgozzanak a gazdaság és a társadalom fejlesztési tervének megvalósításán. A politikai fórumok ezért is kötődnek hozzájuk előszeretettel. Különösen látványosak azok a fix célok, amelyek az ingyenes és kötelező iskoláztatás időtartamára, a díjmentes egészségvédelem kiterjesztésére, a munkahely minden munkaképes személynek való szavatolására, a teljes szociális mozgékonyosságra s más hasonlókra vonatkoznak.

Minden szocialista országra nézve, méreteire és fejlettségére való tekintet nélkül, elsődleges fontosságú, hogy reálisan mérje fel azokat a fix célokat, amelyek mint a gazdasági és társadalmi fejlődés elfogadott stratégiájának összetevő részei belekerülnek a fejlesztési tervbe. Évételt nemcsak a célokat kell egyértelműen meghatározni, hanem a megvalósítás pénzforrásait és módszereit is. Túlhangsúlyozásukkal a különféle politikai deklarációkban elveszítik realitásukat, s ezzel még olyan szinten is kétségessé válik megvalósításuk, ami pedig valóban kötelező lenne. Ezért van szükség ezen a téren nagyfokú realitásra, aminek hiánya sokszor érződik a szocialista országokban.

Melyek lehetnek azok a célok, amelyekre minden szocialista országban a gazdaságfejlesztési politikában nélkülözhetetlen realizmus alapján mint fix célokra tekinthetünk?

Az első és legalapvetőbb fix cél a *start szavatolása mindenkinek*: minden egyéneknek, vállalatnak és vidéknek. Eszerint mindennekelőtt az ingyenes iskoláztatást kell szavatolni minden fiatalnak, meg kell határozni a kötelező iskolai végzettséget minden polgár számára — összhangban a gazdasági fejlődés elért színvonalával, illetve az ország anyagi lehetőségeivel. Ha valahol is rá kell mutatni a polgárok egyenlőségére, akkor ennek mindennekelőtt abban kell megnyilvánulnia, hogy minden fiatal a saját kívánsága szerint képezteheti magát, tehát abban, hogy mindenki egyenlő eséllyel rajtolhat az életben. Ami az egyénre vonatkozik, érvényes a vállalatokra és egy-egy területre is. A vállalatot például úgy kell létrehozni, hogy ne rokkantként jöjjön a világra, hanem hogy meglegyenek a rajtfeltételei a normális munkához. A későbbiek során perze az egyén és a vállalat esetében is különféle nehézségek merülhetnek föl, méghozzá nem is önhibájukból. A rajtbiztonság tehát még nem jelenti a későbbi szabályos fejlődés szavatolását. De már az is sokat jelent. A korábbiak során fejletlenül hagyott vidék esetében, ha önerejéből nem képes gyorsabban fejlődni, szintén érvényes a társadalom kötelezettsége az egyenrangú rajt biztosítására. A fejlett és fejletlen vidékek közötti különbségek csökkentésére vonatkozó illúziókat azonban nem kell táplálni, mint azt a szocialista világban néhol teszik. A fontos az, hogy a fejletlenek számára is megteremtjük a későbbi önálló fejlődés (amit Oskar Lange „self-generating process”-nek nevez) kezdeti feltételeit.

Másik ilyen fix célnak kellene tekinteni a fejlődés rendelkezésére álló alapvető hordozótényezőinek dinamikus fenntartását. Az egyszeri alkalommal megszerzett tudás és szakmai képzettség idővel ugyanis elévül, méghozzá bizonyos szakterületeken hihetetlenül gyorsan. A megszerzett szaktudás folyamatos fenntartásának eszerint fix célnak kell lennie. Jól szervezett társadalmi akcióra van tehát szükség a folytonos továbbképzés, a szakma új eredményeinek folyamatos megismerése érdekében. És ezt nem ajánlással, önkéntességi elv alapján, hanem az ezzel foglalkozó intézmények megfelelő hálózatának kiépítésével kell biztosítani. A bejáratott termelési technikát, az elfogadott módszereket a tudományos-kutató munkában és az igazgatásban szintén folytonosan össze kell hangolni az újabb tudományos vívmányokkal. Egyes szakmák és ágazatok természetesen mindig előnyben részesülnek, ezzel számolni kell. Egészében nézve azonban a társadalom köteles fenntartani, amit egyszer már elért, nem pedig az egyik oldalon újat teremteni, a másikon pedig elveszíteni a már megszerzettet. Egyszóval az *erkölcsi kopás ellensúlyozását* — tudásban, technikában, munkamódszerekben és igazgatásban — fix célnak kell tekinteni.

Akárcsak a társadalmi élet más területein, a kis országnak ezt illetően is megvannak a sajátosságai, a maga külön nehézségei. Nemcsak az a baj, hogy a fix célok száma megközelítőleg sem érheti el a nagy országokét, hanem még inkább az, hogy közülük a legfontosabbak megvalósítása szempontjából is nehezebb helyzetben van. A rajt biztosítása tekintetében nem eléggé változatos a termelési struktúra, nem eléggé sokoldalú a gazdasági és a társadalmi élet. A magas fokú specializáció, amit szorgalmaznia kell, nincs összhangban az elsődleges fix céllal. Ennélfogva a szocialista kis országnak ezt az alapvető fix célt össze kell egyeztetnie a saját feltételeivel, s ez a nagy országokhoz viszonyítva mindig leszűkítést jelent.

Azonos a helyzet a második fix céllal is. Ezt is a kis ország lehetőségeihez kell mérni. A kis ország nem képes biztosítani minden szakkáderének a folyamatos továbbképzést az erkölcsi kopás tényleges szintjén, és a különféle oktatóintézetek széles hálózata útján, az értesülések is fogyatékosak a technika és a tudomány új vívmányairól, az igazgatás újabb módszereiről stb. Mi több, még a cél leszűkített változatának valóraváltása során is feltétlenül együtt kell működnie a nagy országokkal, s mindent a saját lehetőségeihez kell idomítani.

IV. NEHÉZSÉGEK A SZERVEZETTSÉG OPTIMUMÁNAK ELÉRÉSÉBEN

Az európai szocialista országok gyakorlati tapasztalatai alapján teljes joggal állíthatjuk, hogy a gazdaság és az egész társadalom szervezeti optimumának elérése ténylegesen elsődrendű és messzemenően a legnehezebb feladata minden országnak, nagyságára és fejlettségére való tekintet nélkül. A társadalom elégtelen szervezettsége egészében véve mindig azt jelenti, hogy a fejlődés hordozó tényezőit csak részlegesen képes mozgósítani, a prioritások szelektálásában fogyatékosak az eredmények, és hézagos a védekezési rendszer a negatív elemek hatásával szemben. Politikai téren, akárcsak a gazdaságban ez azt is jelenti, hogy a társadalom nem eléggé racionális, mert a legjobb erőit azokra a hosszas és összetett folyamatokra összpontosítja, amelyek az ország továbbfejlődését szabályozó legfontosabb döntések meghozatalával vannak összefüggésben. Mi azonban tanúi vagyunk annak a roppant veszélyes gyakorlatnak is, hogy egyes politikai hatalmi góccok néha viszont túl gyorsan mondják ki döntéseiket. Ilyen szélsőséges megoldások a szocialista országok gazdasági életében is észlelhetők.

A nagy gazdasági rendszer (a népgazdaság) nem kielégítő szervezettsége nemcsak a gazdasági döntések ésszerűségét és a gazdasági segédeszközök igénybevételének hatáskörét csökkenti, hanem aláása az ilyen rendszer szilárdságát is, és lassítja az előrehaladást a fejlettség magasabb formái felé. A nagy gazdasági rendszer túlszervezése viszont a rugalmasságot, az új szempontokhoz való alkalmazkodás képességét csökkenti, előidézheti, hogy az ilyen rendszer nem fogad be magába semmi újat, amikor kívülről érkezik, s ez által szintén lelassul a további fejlődés. Épp ezért egyaránt veszélyes az az elképzelés is, amely túlhangsúlyozza például a piac szerepét — nagy álmokat szőve annak hatékonyságáról, és lebecsülve a gazdaságfejlesztési politika tervek komponensének szerepét —, valamint az az elképzelés is, amely kizárólag a gazdaságnövelés ökonometriai modelljére, az optimum matematikai értelmezésére helyezi a hangsúlyt, csak a mérhető tényezőkkel számol, és mindent arra épít, hogy a gazdasági szubjektumok minden, tekintetben ragaszkodni fognak majd ahhoz a túlságosan is számos és sérthetetlen szabályhoz, amit a gazdaságfejlesztés részletes terve tartalmaz.

Melyek a gazdaság optimális szervezettségének legjelentősebb kérdései a szocialista kis országokban?

A kis országoknak, amely a dolgok természeténél fogva a termelésben kénytelen szűkebb specializációra törekedni, kifejezetten a nyílt gazdaság vonalán kell állnia, könnyen kell alkalmazkodnia a kívülről érkező, igen gyakori behatásokhoz. A magasfokú alkalmazkodó képességet, a rendkívül jól képzett káderek mellett, a következők biztosítják:

a) az optimális megoldások övezetének pontos ismerete (illetve rövidebben az optimális övezet ismerete) és

b) a döntéshozatali joggal felruházott szintek számának optimális meghatározása.

Nagyon gyenge az alkalmazkodó képessége annak a gazdaságnak, s ennél fogva, a világgiacon betöltött helyére való tekintettel igen rossz megoldás a kis ország számára, ha minden döntést általában magasabb szinten hoznak meg, és majd minden magatartásszabályt a gazdaságfejlesztési terv határoz meg pontosan előírt nagyságrendekben. Pontosabban szólva, a gazdaságfejlesztési terv mindenre kiterjedő törekvése, az az irányzat, hogy a nagy gazdasági rendszer alacsonyabb szintű, döntéshozatali joggal felruházott szervezeteinek nem marad semmilyen „manőverezési lehetőségük”, magát a rendszert — függetlenül az adott ország nagyságától — merevvé teszi, hatékonyságát és alkalmazkodó képességét pedig megnyirbálja. A kis ország azonban ezt még inkább megérzi, miután kapcsolata a külső világgal mindig igen erős. A kis ország gazdasági növekedésének foka közvetlenül a külkereskedelemtől, a kivitel és a behozatali méreteitől függ. Ekközben, éppen mert kicsi, olyan kivitelei ágazatokat kell keresnie, amely versenyképesen léphet fel a világgiacon, olyan ágazatot, amely nem csupán előnyös számára, hanem, még gyakrabban, amely iránt a nagy országok nem tanúsítanak különösebb érdeklődést. Ilyen ágazatokat, ilyen „le nem foglalt területeket” csak az a társadalom fedezhet fel és foglalhat le magának, amelyik igen jól van megszervezve, és nagyon gyorsan tud alkalmazkodni a külső behatásokhoz.

A magasfokú alkalmazkodó képesség elérése céljából a gazdasági döntések meghozói számára meg kell hagyni a megoldások optimális zónáját, vagy más szerzők terminológiája szerint a megengedhető megoldások zónáját, más szóval a rendszer független változói számára meg kell határozni a mozgáslehetőség alsó és felső határát, hogy a rendszer stabilitása ne kerülhessen veszélybe. A vállalatnak például az országos gazdaságfejlesztési tervből pontosan informálódnia kellene, hogy milyen határok között mozoghat a tőkekoeficiens, a munka műszaki felszerelésének koeficiense, az összbefektetések hatásfoka, a foglalkoztatottak szerinti juttatás, a korszerűsítésre fordított eszközök megtérülésének átlagebessége stb.

Az optimális megoldások zónájának meghatározása tehát rendkívül fontos, ha azt akarjuk, hogy a gazdasági szubjektumok önállóságának erősítésével fokozzuk a rendszer alkalmazkodó képességét, de épp ennyire fontos azt is tudni, hogy milyen kiterjedésűek lehetnek ezek a zónák, ha meg akarjuk közelíteni a szervezettség optimumát. Jugoszláviának és azoknak a kis országoknak a tapasztalatai, amelyek öngazgatási típusú szocializmusra törekednek — vagyis amelyek az igazgatás rendszerében egyre nagyobb viszonylagos önállóságot igyekeznek adni a részegységeknek, s ugyanakkor az összgazdaság fejlesztésében is optimumra törekednek — arra utalnak, hogy az ilyen típusú országokban nagy ellentmondásokat tartalmaz az említett zónák meghatározása. Hogy bármely pillanatban azonnal kiszajátíthatassák maguknak a világgiacon valamely addig még „le nem foglalt” területet, ehhez természetesen nagyobb szabadságra, a gazdasági szubjektum mozgáslehetőségének szélesebb zónájára van szükség. A kis országnak azonban ugyanakkor, mivel kicsik a stratégiai tartalékai, nincs elég segédeszköze a gazdaság fejlesztéséhez, s mert számos gazdasági ágazatban hiányzik a „kritikus tömeg”, igen erőteljes gazdasági hatóeszközökre, szabályrendelkezésekre van szüksége. Ez a komoly ellentmondás csak úgy enyhíthető, hogy nagyon gondosan kell megválogatni egyrészt azokat az ágazatokat, melyekben minimálisra kell csökkenteni a „megoldások optimális övezetét” — szabály szerint egyes alapágazatok ezek, melyektől a legnagyobb mértékben függ a kis ország egész gazdasági fejlődése —, másrészt pedig azokat az ágazatokat, melyekben ezek az övezetek kiszélesíthetők. Jugoszlávia gazdasági fejlődésének két alapvető prioritásból, a külkereskedelemből és a foglalkoztatásból kiindulva általánosságban azt mondhatjuk, hogy az optimális megoldások övezetét első sorban a legfőbb export és a legerősebb antiimport ágazatokban kell a legszűkebbre szabni, a legszélesebbre tárható viszont azokban az ágazatokban, melyektől a munkanélküliség enyhítését várhatjuk.

A döntéshozatali szintek különbözőségének, és azoknak a törekvéseknek, hogy magasabb szinten csak akkor kell döntéseket hozni, ha erre alacsonyabb szinten azonos módszerekkel és egyazon gyorsasággal nincs lehetőség, szintén külön jellegetességei vannak a szocialista kis országban. Minden kis országban egymással azonosítható két véglet figyelhető meg a döntéshozatali szintek tekintetében: erőteljes a törekvés, hogy bizonyos határozatokat a leg-

alacsonyabb szinten mondják ki, és ugyanilyen erőteljes a másik követelés is, hogy a gazdaságfejlesztés stratégiai jellegű döntéseit a legmagasabb szinten hozzák meg (Jugoszlávia esetében szövetségi szinten). A nagy országoktól eltérően, melyekben igen sok a döntéshozatali szint, és szabályszerű, hogy a döntéshozatali jogok megoszlanak az egyes szintek között, a kis országokban sokkal több döntéshozatali joggal ruházhatók fel a legalacsonyabb szintek — a vállalatok, kombinátok —, de több az olyan döntés is, amit az ország legmagasabb igazgatási szintjén hoznak meg (a parlamentben, a kormányban, vagy ezeknek szerveiben). Mindkét végletnek megvan a maga logikája a kis országban: mivel az össztermelés és a vállalatok száma minden ágazatban viszonylag kicsi, s egy-egy termékből alig néhány vállalat biztosítja az ország ellátottságát, nem áll fenn a veszély, hogy szem elől téveszthetők az egyes ágazatok általános érdekei, ha alacsonyabb szinten születnek meg a döntések, hiszen az áttekinthetőséget lehetővé teszi a tömeg kicsinyisége, amit ellenőrzés alatti kell tartani; másrészt viszont mivel egyes ágazatok továbbfejlesztéséhez nagyon nehéz előteremteni az összes termelési tényezőket „kritikus tömegét” — különösen a kiviteli ágazatokban —, továbbá mert a hazai ipart védeni kell, s meg kell határozni a foglalkoztatást növelő ágazatokat, számos döntési jogot fent kell tartani a legmagasabb igazgatási szint számára. Egyszóval a kis országnak először is nem lehet olyan sok döntéshozó központja, mint a nagy országoknak, másodsor pedig ezeknek a központoknak a mozgékony-sága a gazdaságfejlesztés adott szakaszára való tekintettel is kisebb, vagyis a döntéshozatali szint emelésének és súllyesztésének kicsi a lehetősége.

Mindkét említett probléma — az optimális irányzat meghatározása és a döntéshozatal optimális szintjeinek megállapítása — szorosan kapcsolódik a szervezetség optimumának biztosításához, s éppen ezért mindkettő kifejezetten neuralgikus pontja a gazdaság működésének minden országban, számos külön jellegzetességgel a kis országok esetében. Ugyanis a kis országokban, mint ahogyan már megállapítottuk, sajátos ellentmondás jellemzi őket: a gazdasági döntések meghozatalában erőteljes decentralizációs törekvések jutnak kifejezésre, de ezzel párhuzamosan ugyanolyan erős az a törekvés is, hogy a gazdaság továbbfejlesztésének kérdéseiben a döntő szót a legmagasabb szinten kell kimondani.

V. KORLÁTOZOTT LEHETŐSÉGEK A SPECIALIZÁCIÓ OPTIMUMÁNAK MEGHATÁROZÁSÁBAN

Egyetlen kis ország sem kerülheti el a mind szűkebbre szabott specializálódást. Ez a specializáció azonban nem annak az irányzatnak a következménye, hogy a gazdaságfejlesztésben egyre racionálisabban választják meg az elsődleges fontosságú ágazatokat, s hogy folyamatosan összpontosítják a minőségi segédeszközöket az új technika és az új igazgatási módszerek elsajátítása végett a kiválasztott ágazatokban. A specializáció sokkal inkább kényszer a kis országokban, a külső behatások, nem pedig a választási lehetőségek következménye. Ez a specializáció a szatelizációs folyamat eredménye (ahogyan Perroux francia közgazdász mondaná), amelyről egyetlen kis ország sem lehet mentes. E folyamat során a kis országok vállalatai a nagy és fejlett országok gazdasági rendszerének alkotórészeivé válnak.

Az ilyenfajta specializáció káros következményeinek csökkentése, és az elkerülhetetlen folyamat kedvező eredményeinek növelése érdekében a kis országnak meg kell keresnie az optimumot a specializálódásban. Optimális az a specializáció, amely a lehető legmagasabb fokú gazdaságnövekedést teszi lehetővé az adott körülmények között. Ennek érdekében meg kell találni:

- a) a rendelkezésre álló segédeszközök hatásfokának maximumát az adott gazdaság fejlődésében a mind nagyobb specializáció mellett,
- b) a szatelizáció káros következményeinek minimumát,
- c) a szükséges stratégiai tartalékok minimumát az optimális gazdaságfejlesztés érdekében, és
- d) az adott nagy gazdasági rendszer alkalmazkodó képességének maximumát azokhoz az állandó változásokhoz, amelyeket a specializálódás hoz magával.

A kikényszerített specializáció legnagyobb veszélye mégis a gazdaság működési rendszerére terén, és külön az irányítás területén jut kifejezésre a kis országokban. Miután saját vállalatai fokozatosan a nagy ország vállalatainak társas-termelőivé válnak, a kis ország több igen élesen felvetődő problémával találja magát szemben. Említsünk meg csupán néhányat:

a) A kis ország társastermelő-vállalata felemás jellegűvé válik, mert egyszerű felveszi annak a nagy gazdasági rendszernek a jellegzetességeit, amellyel együttműködik, de megtartja saját nemzetgazdaságának jellemvonásait is; amennyiben a két társadalmi-gazdasági rendszer is eltérő (kapitalista — szocialista), akkor a vállalatot sok mindenben ellentmondásos hálózat fűzi a két különböző gazdasághoz.

b) A társastermelő-vállalat köteles beilleszkedni saját országának gazdaságfejlesztési tervébe, de alkalmazkodnia kell a nagy gazdasági rendszer fejlesztési tervéhez is, amellyel együtt dolgozik.

c) Számos probléma származik a két gazdaság működési rendszerének különbözőségéből, s emiatt a kis ország sokféle kompromisszumra kényszerül: eltérő adórendszer, többféle külkereskedelmi eljárás alakul ki, a gazdaságfejlesztés irányításának módszereiben, de különösen a termelési technika megválasztásában, valamint a foglalkoztatottak alkalmazásában és javadalmazásában módosítások következnek be.

d) A felszerelés élettartalmának különbözősége folytán az amortizáció foka felemássá válik, és a többi termelési költség tekintetében is nagy különbségek állnak elő; a belső elszámolási árakat szintén össze kell egyeztetni a külföldi vállalattal. A szocialista kis országban a kapitalista ország vállalatával folytatott társastermelés megnehezíti a hazai vállalat teljes bekapcsolódását a gazdaság működésének hazai rendszerébe. Emiatt a vállalat kedvező hatása a nemzetgazdaságra igen csekélyvé válhat. Kiváltképpen ilyen helyzet áll elő az ország túlnépesedése esetén, amikor a munkaerő-kínálat rendkívül nagy, a külföldi kooperáns viszont munkatakarékos technikát kényszerít rá a vállalatra.

Van-e lehetősége a kis országnak arra, hogy „védelmi rendszert” dolgozzon ki a rákényszerített specializáció káros következményeivel szemben? A kérdésre mindenképpen igennel kell válaszolni, noha „manőverezési területe” úgy szorul egyre szűkebbre, ahogy sokasodik a tömeggyártás a nagyvilágban, és ahogy szaporodik azoknak az ágazatoknak a száma, amelyeket nem lehet kis tőkével, nagy tudományos kutatóközpontok és növekvő számú magas képzettségű káderek nélkül megszervezni.

A kényszerű specializáció elleni küzdelem legfontosabb elemei azok a káderek, akik megfelelő hozzáértéssel képesek meghatározni országuk számára a specializáció optimumát. E tekintetben alapvető jelentősége van annak, hogy helyesen válasszuk meg azokat az ágazatokat, amelyekkel társastermelést lehet folytatni a külfölddel, illetve azokat, amelyeket a hazai piac szükségleteinek kielégítése és a nagyobb arányú foglalkoztatás érdekében a bőséges hazai termelési tényzők igénybevételével, a külfölddel való közvetlen társastermelés mellőzésével fejlesztünk tovább.

Röviden összefoglalva ezek azok a szempontok, amelyeket véleményem szerint mindenképpen figyelembe kellene venni, amikor a szocialista kis országok gazdaságfilozófiáját meghatározzuk. A szocialista kis országok néhány legáltalánosabb jellegzetességének megvilágításával, és azoknak az alapelveknek az ismertetésével, melyek mindig irányadóak a kis országok gazdaságfejlesztési politikájának kialakításában, csupán arra akartam rámutatni, hogy tartalmilag mi képezheti alapját gazdaságfilozófiájuknak. A teljes gazdaságfilozófia megfogalmazásához azonban természetesen jóval többre van szükség annál, mint amit ez a munka magában foglal.